

13. Харитонов В. Іван Франко та іспанське Відродження. *Радянське літературознавство*. 1970. № 12. С. 42–51.
14. Butschynskiy D. Ivan Franko y ia literatyra española. Madrid, 1953.
15. Manning C.A. La obra literaria de Ivan Franko. *Ukraine Libre*. 1956. № 12–13.
16. Romanyshyn O. Don Quixote in Ukrainian Literature : A Bibliographical and Thematic Review. *Studia Ucrainica*. 1986. Vol. 3. P. 59–76.

УДК 82.161.2 – 821.512.162

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2021.15.51>

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ – ДЖАЛІЛ МАМЕДКУЛІЗАДЕ: ПРОЄКЦІЇ ТА РЕТРОСПЕКЦІЇ

MYKHAILO KOTSIUBYNSKYI – JALIL MAMMADKULIZADE: PROJECTIONS AND RETROSPECTIONS

Печарський А.Я.,

orcid.org/0000-0003-4154-8956

доктор філологічних наук,

професор кафедри української літератури імені академіка Михайла Возняка
Львівського національного університету імені Івана Франка

У статті здійснено порівняльну характеристику творчості М. Коцюбинського та Дж. Мамедкулізаде. Проекції та ретроспекції в художній прозі українського та азербайджанського письменників характеризуються крізь призму усвідомлення значущості екзистенційних вимірів людини. Їхня загальна типологія виявляється у філософсько-світоглядній осмисленості спільних лейтмотивів, а саме у таких творах М. Коцюбинського, як «П'ятизлотник», «Ціпов'яз», «Кони не винні», «На камені», «Цвіт яблуні», «У грішний світ», «Відьма», «Що записано у книгу життя», «Persona grata», та у таких творах Дж. Мамедкулізаде, як «Уста Зейнал», «Хвилювання», «Флейта», «Російська дівчина», «Чотки хана», «Лід», «Сон» «Тітка Фатьма», «М'ясник», «Історія з родзинками», «Поштова скринька». У творчості М. Коцюбинського і Дж. Мамедкулізаде простежується поетика «невисловленої екзистенції людини», буття якої більше залежить від її внутрішнього світу, а не від зовнішньої дійсності, традицій чи формальних релігійних систем. Отже, типологічна характеристика художньої прози М. Коцюбинського і Дж. Мамедкулізаде моделює новий мультикультурний простір між народами різних національностей і віросповідань, що створює перспективи подальших компаративістичних досліджень. У творчості М. Коцюбинського та Дж. Мамедкулізаде усі людські пристрасті, діагнози й соціальні наслідки взаємопов'язані, що не дає підстав говорити про їхнє адекватне отожднення в «чистому вигляді». Наприклад, причиною загарбницьких війн у творчості азербайджанського письменника є прерогатива не лише заздрості, але й гніву та гордині. У творах М. Коцюбинського депресію може викликати не тільки агресія, але й гординя, блуд, скупість тощо. Отже, в художній прозі обох митців апатія супроводжується лінощами як наслідок атрофованої сили волі лише в тому разі, коли простежуються відсутність проявів звичайних емоційних переживань та екзистенційна байдужість. У малій прозі М. Коцюбинського і Дж. Мамедкулізаде екзистенційний спосіб мислення пов'язаний передусім із зображенням унікальної духовної сутності людини, яка перебуває за межами раціонально-об'єктивного осягнення дійсності. Завдяки екзистенції – цьому унікальному особистісному еству людини – українському та азербайджанському класикам вдалося подолати так звану логіку твердих тіл, що характеризує різномірну ментальність між народами Європи і Закавказзя.

Ключові слова: проєкція, ретроспекція, порівняльна характеристика, екзистенційні виміри, художній простір, герой, сюжет.

The paper made a comparative characteristic of the creative works by Mykhailo Kotsiubynskiy and Jalil Mammadkulizade. Projections and retrospections of the prose fiction by the Ukrainian and the Azerbaijani writers are characterized by through the prism of awareness of the significance of the existential dimensions of human being. Their general typology is manifested in the philosophical and worldview comprehension of the common leitmotifs, in the works of M. Kotsiubynskiy ("Piatyzlotnyk", "Tsipoviaz", "Horses Are Not Guilty", "On the Stone", "Apple Blossom", "To the Sinful World", "The Witch", "What is Written Down to the Book of Life", "Persona grata") and J. Mammadkulizade ("Zaynal's Mouth", "Excitement", "Flute", "Russian Girl", "Khan's Rosary", "Ice", "Dream", "Aunt Fatma", "The Butcher", "Story with the Raisins", "Mailbox"). Thus, in the works of M. Kotsiubynskiy and J. Mammadkulizade, the poetics of «unspoken existence of a man» can be traced, the being of whom is more dependent on its inner world, rather than on the external reality, traditions or formal religious systems. The typological characteristics of M. Kotsiubynskiy's and J. Mammadkulizade's fictional prose thus design a new multicultural space between peoples of different nationalities and religions, which creates the prospects for further comparative studies. All human passions, diagnoses and social consequences in the works of M. Kotsiubynskiy and J. Mammadkulizade are interrelated, which makes it impossible to say that they are adequately identified in their «pure

form". For example, the cause of aggressive wars is the prerogative not only of envy but also of anger and arrogance of the creative works by Jalil Mammadkulizade. Of the creative works by Mykhailo Kotsiubynskiy apathy can be caused not only by aggression, but also by arrogance, fornication, parsimony, etc. Apathy is accompanied by laziness, as a result of atrophied willpower only when the absence of manifestations of ordinary emotional experiences and existential indifference can be traced. The existential way of thinking in the small prose of M. Kotsiubynskiy and J. Mammadkulizade is related first and foremost to the image of the unique spiritual essence of a person, which is beyond the rational-objective comprehension of reality. Thanks to the existence – this unique personality of the person – Ukrainian and Azerbaijani writers managed to overcome the logic of solids, which characterizes the heterogeneous mentality of the peoples of Europe and the Transcaucasia.

Key words: projections, retrospections, comparative characteristic, existential dimensions, artistic space, character, plot.

Постановка проблеми. Усвідомлення значимості антропологічних вимірів художнього світу особистості визначає творчість М. Коцюбинського та Дж. Мамедкулізаде. З погляду філософії та літературної онтології наше буття, що охоплює поняття екзистенції та реальності, є однією з найважливіших світоглядних проблем людства. Типологічний аналіз універсальних образів-символів у творах українського та азербайджанського класиків дає змогу збагнути той загальний «архетипний код» (К.-Г. Юнг), що присутній в будь-якій культурі. У зв'язку з цим очевидні проблемність та актуальність дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На пострадянському літературознавчому просторі в часи незалежності України та Азербайджану з'явилося чимало наукових праць про творчість класиків світової літератури, а саме М. Коцюбинського та Дж. Мамедкулізаде. Так, Ж. Деркач розглядає екзистенційні мотиви в белетристиці М. Коцюбинського [5]; С. Павличко аналізує літературний портрет українського класика з точки зору психоаналізу [16]; А. Гурдуз здійснює типологічну характеристику творів «Тіні забутих предків» М. Коцюбинського і «Пан» К. Гамсуна [4]; Г. Логвин акцентує увагу на імпресіоністичних вимірах творчості українського письменника [12]; О. Шупта-В'язовська розглядає художній часопростір як спосіб вираження феномена несвідомого в прозі М. Коцюбинського [21]. Я. Поліщук здійснив загальну характеристику життя й творчості митця [18], розглянувши на тлі лінії «компаративного горизонту» співзвучні точки зіткнення у творах митців з різними культурними кодами, а саме українського письменника М. Коцюбинського, австрійського автора А. Шніцлера й норвезького митця К. Гамсуна.

У сучасному азербайджанському літературознавстві теж з'явилося чимало наукових праць про екзистенційні грані творчого феномена Дж. Мамедкулізаде. Так, А. Багіров та І. Габіббейлі роблять загальний огляд життя й творчості азербайджанського класика [2; 3]; Г. Султанова вводить творчість і діяльність письменника в контекст європейської культури [19]; Т. Ісмаїлова

в психологічному аспекті здійснює компаративний аналіз творчості Дж. Мамедкулізаде й А. Чехова [6]; Ж. Караєва на матеріалі творчості Дж. Мамедкулізаде характеризує особливості реалізму азербайджанської літератури [7]; Б. Бабаєв розглядає проблему сюжету й типи характерів персонажів у творчості азербайджанських сатириків, зокрема Дж. Мамедкулізаде [1].

Постановка завдання. Метою статті є аналіз екзистенційних вимірів людського буття в малій прозі М. Коцюбинського та Дж. Мамедкулізаде шляхом обґрунтування їхньої художньої специфіки на тлі двох різнорідних культур народів Європи та Середнього Сходу (Закавказзя). У статті наведено екзистенційні паралелі художніх творів українського та азербайджанського класиків не лише за аналогією, але й за контрастом, де відображається загадка менталітету людей різних культур.

Виклад основного матеріалу. Екзистенційний спосіб мислення в малій прозі М. Коцюбинського (1864–1913 роки) і Дж. Мамедкулізаде (1869–1932 роки) пов'язаний передусім із зображенням унікальної духовної сутності людини, яка перебуває за межами раціонально-об'єктивного осягнення дійсності. Завдяки екзистенції – цьому унікальному особистісному еству людини – українському та азербайджанському письменникам вдалося подолати «логіку твердих тіл» (А. Бергсон), що характеризує різнорідну ментальність між народами Європи й Середнього Сходу (Закавказзя). Втім, як слушно зауважував основоположник екзистенціалізму С. К'єркегор, «в логічну систему не можна внести нічого, що стосується особистісного існування, нічого з того, що не байдуже до екзистенції. Нескінченна перевага тут полягає в тому, що логічне, будучи об'єктивним, підноситься над усім іншим мисленням, проте із суб'єктивного погляду воно обмежене тим, що завжди залишається лише гіпотезою з тієї простої причини, що воно байдуже ставиться до особистісного існування, яке усвідомлюється як дійсність» [11, с. 128].

У психологічному аспекті людське буття знаходиться не деінде, як у душевному просторі при-

страстей і протилежних їм чеснот. Наприклад, гординя – смиренність; скупість – щедрість; блуд – стриманість; заздрість – доброзичливість; чреволюбство – поміркованість; гнів – лагідність; лінощі – працелюбність.

Усі людські пристрасті, діагнози й соціальні наслідки взаємопов'язані, що не дає підстав говорити про їхнє адекватне ототожнення в «чистому вигляді». Наприклад, причиною загарбницьких війн є прерогатива не лише заздрості, але й гніву та гордині. Депресію може викликати не тільки агресія, але й гординя, блуд, скупість тощо. Апатія супроводжується лінощами як наслідок атрофованої сили волі лише в тому разі, коли простежуються відсутність проявів звичайних емоційних переживань та екзистенційна байдужість [17, с. 93].

Подібне екзистенційне тлумачення цієї роздвоєності людської природи в її повсякденному бутті характерне для будь-якої культури й релігії. Власне, ці об'єктивні психологічні константи людського буття лягли в основу нашої інтерпретації екзистенційних вимірів у малій прозі М. Коцюбинського та Дж. Мамедкулізаде. Вони дають змогу збагнути, що соціальні закони суспільних, етнічних та релігійних відносин є нічим іншим, як духовними законами людських пристрастей, екзистенція (існування) яких передусе есенції (сутності). Наприклад, чреволюбство головного героя Мешаді з оповідання «М'ясник» Дж. Мамедкулізаде стояло на заваді одруження його доньки. Він постійно то видавав її заміж за м'ясника Шаміля, то передумував залежно від того, як хлопець вдовольняв його пристрасть до жирної баранини.

«Відправивши в рот другий шматок, Мешаді пробурмотів неголосно, ніби сам до себе:

– Не дуже жирно!

Через хвилину він сказав уже голосніше:

– Каналія, знову відпустив нежирне м'ясо!

І, з'ївши ще один шматок, зовсім відмовився від бозбаша¹ і, повернувшись до вікна, голосно крикнув дружині:

– Гей, Тукезбан, Тукезбан! Зараз же пішли хлопчика сказати цьому нахабі, що я остаточно вирішив не віддавати свою доньку за нього» [13, с. 4].

Поважний гість вельми здивувався такій переміні настрою й рішенню господаря, котрого він майже вмовив видати доньку заміж за м'ясника. Однак Мешаді турбувало лише те, щоб запрошений залишився ситим. Утім, у гостя пропав апетит, і він напівголодний пішов додому, а через

місяць дізнався, що Мешаді все ж таки видав свою доньку заміж за м'ясника Шаміля.

Отже, автор дає змогу збагнути, що для такої категорії людей, як Мешаді, розумна розмова чи переконання ні до чого не приведе, бо все його єство спрямоване на чреволюбство. Як не парадоксально, але головну роль у рішенні господаря видати свою доньку заміж за м'ясника відіграв голод гостя. Таким чином, Дж. Мамедкулізаде як проникливий психолог яскраво показує, що пажерливу людину пробудити до сумління батьківської любові може лише «черевом». Так метафора «ненажерливості», що відображає духовну екзистенційну кризу індивідуума, стала основним засобом вираження іронічного смислу твору.

Розкриваючи проблему сатиричного сюжету в творчості азербайджанських класиків, зокрема в малій прозі Дж. Мамедкулізаде, Б. Бабасєв слушно зауважує, що «сатирики прекрасно бачили різноманіття проявів життя, невідповідність між змістом і формою, метою і засобом, новим і старим, істинним і хибним, і цілеспрямовано застосовуючи шарж, гіперболу, алегорію, гротеск та інші зображально-виражальні засоби, перетворювали ці невідповідності на об'єкт сміху. Вони не лише смішили читача, але й давали можливість своїм читачам побачити суспільний зміст і естетичну функцію сатири» [1, с. 192].

Психологи слушно відзначили, що від чреволюбства до забобону – один крок, адже травні ферменти певною мірою впливають на пристрасть у судженні. Зрештою, усі пристрасті людини взаємопов'язані, тому оповідання «М'ясник» Дж. Мамедкулізаде дуже близьке до твору «Відьма» М. Коцюбинського, де усе дійство почалося з того, що корова Прохіри перестала давати молока. Це непокоїло жінку, а уява настільки розігралася, що скривдженій почало здаватися, начебто до її корови в стайню щонаочі пробиралася якась біла тінь і щоразу щезала під час наближенні. Прохіра наробила галасу на все село, що начебто на власні очі бачила відьму, яка краде молоко у її корови. Підозра впала на бідну дівчину Параскіцу. Отже, усе село загуділо, бо в багатьох людей корови не доїлися як треба. Обуренню селян не було меж, і справа дійшла до того, що Йон – батько Параскіци – змушений був провести оглядини людям, які мали переконатися у відсутності хвоста його доньки, бо, на глибоке переконання селян, лише цього не могла сховати справжня відьма.

«Йон пускав лише жінок, по дві, по три за раз. Вони наближались до ліжка мацали й оглядали видиму половину Параскіци, пильно і сумлінно, мов корову на ярмарку, і розчаровані уступали

¹ Бозбаш (азербайджанською *bözbaş* – «сира голова») – страва поширена на Кавказі у вигляді заправного супу на основі бульйону з баранини.

місце другому гурточку, що вже надходив з сіней. <...> Йоча впустили. Червоний і схвильований він підійшов до ліжка, а його масні очі так і забігали від купи спідниць, аж до гарних панчіх Параскіци. Він постояв кілька хвилин над Параскіцою з видимим розчаруванням, ляпнув її злегенька долонею і авторитатно промовив:

– Ні, не відьма!» [8, с. 31–32].

На цій ноті закінчується оповідь «Відьми» М. Коцюбинського, котрий, як і Дж. Мамедкулізаде в оповіданні «М'ясник», волів із сатиричною гіркотою розкрити усю психопатологію і нищість людського повсякденного буття, яке в разі Прохіри (коров'ячого молока) і Мешаді (баранини) протікає за «логікою шлункового соку».

За класичним психоаналізом З. Фрейда, «забобон» [20] – це не лише ірраціональний пошук логічного зв'язку між незбагненими подіями, але й значною мірою нестерпне очікування нещастя, адже той, хто бажає іншим зла, але з дитинства вихований в «атмосфері добра», за своє несвідоме витіснене зло схильний очікувати покарання у вигляді життєвих бід чи нещасного випадку, як, наприклад, героїня Прохіра з оповідання «Відьма» М. Коцюбинського.

Екзистенційні виміри людського буття з точки зору так званої обізнаності англійський учений С. Гокінг слушно охарактеризував так: «найстрашніший ворог знань – не його відсутність, а ілюзія його присутності». У цьому аспекті цікавими є оповідання «Поштова скринька» Дж. Мамедкулізаде та «Persona grata» М. Коцюбинського. Обидва письменники у своїх творах відобразили типовий образ безпорадного збідованого простолюдина, котрий через своє «темне» знання опиняється у патовій ситуації. Крізь призму невігластва «маленької людини» митці яскраво показують справжню сутність деградованого панівного суспільного ладу. Дж. Мамедкулізаде відобразив це у сатиричній ситуації, коли хан довго сміявся над кумедним вчинком покірного і вірного йому слуги Новрузалі, адже той, виконуючи його доручення кинути в поштову скриньку лист, надумав стерегти його, а коли побачив, що поштар виймає листи, здійняв бійку і попав в в'язницю, бо думав, що чиновник намагався вкрасти лист його хана. «Через півтора місяці Новрузалі викликали в суд і за неповагу до державного чиновника під час виконання службових обов'язків присудили до трьох місяців тюремного ув'язнення. Своєї провини Новрузалі не визнав. <...> Дізнавшись про те, що сталося, хан трохи задумався» [14, с. 10].

Дж. Мір слушно зауважив, що «усі ми вийшли із «Поштової скриньки» Дж. Мамедкулізаде»

[6, с. 42]. Якщо намагатися в стилі азербайджанського літературознавця створити своєрідний оксюморон-епіграф із творчості українського класика, то він звучатиме так: «Усі ми вийшли із «Persona grata» М. Коцюбинського, адже невігластво, темнота й невдоволеність, які переповнюють душі людей, завжди є засобом злочину й знярядям у руках аморальних можновладців». Утім, на відміну від надмірної покірності Новрузалі («Поштова скринька» Дж. Мамедкулізаде), головний герой М. Коцюбинського в'язень Лазар, будучи в тюрмі бажаною особою державного призначення, тобто катом, протестує й намагається збагнути, хто ж то «такий», що видає накази вбивати. «Йому здавалось, що зло сидить в одному місці, простяга звідти руки на усі боки і все ворухить. Що коли б отак підійти, узяти в пригорщу зло і задушити» [10, с. 279].

Отже, за типологічної характеристики спільних екзистенційних лейтмотивів у творах українського та азербайджанського письменників бачимо різкий контраст характерів героїв, а саме бунтуючого в'язня Лазаря («Persona grata» М. Коцюбинського) і покірного Новрузалі («Поштова скринька» Дж. Мамедкулізаде). Таку різницю між персонажами можна пояснити національними традиціями та консервативним світоглядом народів Середнього Сходу, які, незважаючи на свій гарячий темперамент, менш схильні до бунту й революційних дій проти своєї влади, ніж народи Європи.

Екзистенційні виміри людського буття в малій прозі Дж. Мамедкулізаде («Уста Зейнал», «Хвилювання», «Флейта», «Російська дівчина», «Чотки хана», «Лід», «Сон» «Тітка Фатьма», «М'ясник», «Історія з родзинками», «Поштова скринька» тощо) [15] та М. Коцюбинського («П'ятизлотник», «Ціпов'яз», «Коні не винні», «На камені», «Цвіт яблуні», «У грішний світ», «Відьма», «Що записано у книгу життя», «Persona grata» тощо) [9] обумовлені внутрішнім світом індивіда як «річ у собі». У центр своєї творчості митці виносили феномени людських пристрастей і протилежних їм чеснот. Отже, український та азербайджанський класики дають змогу усвідомити, що духовна екзистенція людини фактично є незбагненною й сокровенною, а життєві випадки – надто різноманітними. Те, що для однієї людини є спокусою, для іншої нічого не означає; що одного вражає, то іншому абсолютно байдуже. Іншими словами, цю діалектику внутрішніх порухів душі людини, відображену в творчості М. Коцюбинського та Дж. Мамедкулізаде, можна охарактеризувати як буття у світі пристрастей і чеснот.

Висновки. Отже, загальна типологія екзистенційних вимірів людського буття в малій прозі М. Коцюбинського та Дж. Мамедкулізаде виявляється у філософсько-світоглядній осмисленості спільних лейтмотивів, а не в стилістичній особливості викладу матеріалу, бо азербайджанський письменник у свою національну літературу заклав основи реалістичної оповіді, а український – основи імпресіоністичної. Втім, обидва класики різнорідних за ментальністю літератур вбачали причини соціальної несправедливості не в державному устрої суспільства, а в бездуховності й деградації самої людини.

Під час порівняльної характеристики творів українського та азербайджанського митців ми дійшли висновків про наявність унікального

перехрестя християнського і мусульманського світобачень, адже у сюжетотворенні малої прози М. Коцюбинського («П'ятизлотник», «Ціпов'яз», «Коні не винні», «На камені», «Цвіт яблуні», «У грішний світ», «Відьма», «Що записано у книгу життя», «Persona grata») та Дж. Мамедкулізаде («Уста Зейнал», «Хвилювання», «Флейта», «Російська дівчина», «Чотки хана», «Лід», «Сон» «Тітка Фатьма», «М'ясник», «Історія з родзинками», «Поштова скринька») постають одні й ті ж екзистенційні проблеми любові та ненависті, що в обох митців однаково вирішуються. Такі художні паралелі пов'язані передусім із архетипною структурою образів-символів і «колективним неусвідомленим», що, за аналітичною психологією К.-Г. Юнга, мають міжкультурний та позачасовий характер.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бабаев Б. Проблема сюжета и типов в творчестве азербайджанских сатириков. *Вестник ПГУ. Серия филологическая*. 2010. № 4. С. 191–197.
2. Багиров А. Великий реалист-разоблачитель. *IRS Наследие*. 2018. № 2 (92). С. 4–16.
3. Габиббейли И. Джалил Мамедкулізаде (Молла Насреддин). Москва : Наука, 1999. 184 с.
4. Гурдуз А. Повесть М. Коцюбинського «Тіні забутих предків» і роман К. Гамсуна «Пан» у порівняльно-типологічному висвітленні. *Слово і Час*. 2003. № 11. С. 40–44.
5. Деркач Ж. Екзистенційні мотиви в творчості Михайла Коцюбинського. *Вісник Черкаського університету. Серія: Філософія*. 2015. № 11. С. 89–94.
6. Исмаилова Т. Психологізм в творчестве А. Чехова и Дж. Мамедкулізаде. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія: Філологічні науки*. 2015. № 2 (10). С. 39–45.
7. Караева Ж. Особенности реализма азербайджанской литературы в свете реализма русской классической литературы (на материале творчества Джалила Мамедкулізаде). *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия: Филология. Социальные коммуникации*. 2009. № 3. Т. 22 (61). С. 207–211.
8. Коцюбинський М. Відьма та інші оповідання. Краків : Українське вид-во, 1940. 55 с.
9. Коцюбинський М. Твори : в 3 т. Київ : Дніпро, 1979.
10. Коцюбинський М. Persona grata. *Твори* : у 7 т. Київ : Наукова думка, 1974. Т. 2. С. 266–282.
11. Кьеркегор С. Заключительное ненаучное послесловие к «Философским крохам». Санкт-Петербург : изд-во Петербургского университета, 2005. 680 с.
12. Логвин Г. Коцюбинський і імпресіонізм (філософська основа імпресіонізму в творчості М. Коцюбинського). *Дивослово*. 1996. № 10. С. 17–19.
13. Мамедкулізаде Дж. Мясник. URL: https://www.bookol.ru/proza-main/russkaya_klassicheskaya_proza/35412/str4.htm#book.
14. Мамедкулізаде Дж. Почтовый ящик. URL: https://www.bookol.ru/prozain/russkaya_klassicheskaya_proza/35416.htm.
15. Мамедкулізаде Дж. Сочинения : в 3 т. Баку : АНАзерб. ССР, 1966.
16. Павличко С. Пристрасть і їжа: особиста драма Михайла Коцюбинського. *Сучасність*. 1994. № 12. С. 142–155.
17. Печарський А. Психоаналітичний аспект української белетристики першої третини ХХ сторіччя : монографія. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2011. 466 с.
18. Поліщук Я. І ката, і героя він любив... Михайло Коцюбинський: літературний портрет. Київ : Академія, 2010. 302 с.
19. Султанова Г. Джалил Мамедгулізаде и европейская культура. *Литературный Азербайджан*. 2015. № 1. С. 3–10.
20. Фрейд З. Психология бессознательного : сборник произведений / сост., науч. ред., авт. вступ. ст. М. Ярошевский. Москва : Просвещение, 1990. 448 с.
21. Шупта-В'язовська О. Художній часопростір як спосіб вираження несвідомого в прозі Михайла Коцюбинського. *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах*. 2009. № 12. С. 102–105.